

ΑΓΓΕΛΟΥ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Φιλολογικά και επιγραφικά τινά περὶ τοῦ ψηφίσματος
τῆς χρήσεως τῶν Ἀττικῶν νομισμάτων, μέτρων καὶ σταθμῶν (IG I³ 1453)

Προσφάτως ἐδημοσιεύθη ἄρθρο,¹ στὸ ὁποῖο ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ ψήφισμα IG I³ 1453 δὲν ἀφορᾷ στὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῶν Ἀττικῶν νομισμάτων, μέτρων καὶ σταθμῶν ἀπὸ τῆς συμμάχου πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ δὲν χρονολογεῖται στοὺς χρόνους τοῦ Κλέωνος, ὅπως πλέον δέχεται ἡ πλειονότης τῶν ἐρευνητῶν, ἀλλὰ εἶναι μέτρο καθαρῶς τεχνικοῦ χαρακτήρος, ποὺ ἐψηφίσθη σχεδὸν συγχρόνως πρὸς τὴν ἐπιβολὴν τῆς *εἰκοστής* τὸ 413 π.Χ. καὶ σκοπὸν εἶχε τὴν διευκόλυνση τῆς ἐφαρμογῆς τῆς. Ἐναρκτήριο στοιχεῖο τῆς ἐπιχειρηματολογίας εἶναι ἡ ἀπόρριψις τῆς προτάσεως διορθώσεως τοῦ χωρίου τῶν *Ὀρνίθων* τοῦ Ἀριστοφάνους ποὺ ἀναφέρεται στὴν χρῆσιν τῶν μέτρων, τῶν σταθμῶν καὶ τῶν ψηφισμάτων ἀπὸ τοὺς *Νεφελοκοκκυγιάς*. Διὰ τῆς ἀπορρίψεως τῆς διορθώσεως (νομίσμασι ἀντὶ τοῦ ψηφίσμασι τῶν κωδικῶν) ἀπερρίφθη ὅμως καὶ ὁ ὑπαινιγμὸς τοῦ ποιητοῦ, ἢ ἀναφορὰ δηλ. στὸ ψήφισμα καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ ὑπαρξίς σχετικοῦ ψηφίσματος πρὸ τῆς διδασκαλίας τῶν *Ὀρνίθων* τὸ 414 π.Χ.

Χάριν τῆς διευκολύνσεως τῶν ἀναγνωστῶν παραθέτω τὸ κείμενον τῶν *Ὀρνίθων*, στίχ. 1040-1041:

χρῆσθαι Νεφελοκοκκυγιάς τοῖς αὐτοῖς μέτροισι
καὶ σταθμοῖσι καὶ ψηφίσμασι καθάπερ Ὀλοφύξιοι.

Τὴν διόρθωσιν νομίσμασι ἐπρότεινε ὁ Th. Bergk στὴν ἐκδόσιν τοῦ τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους.² Σημειωτέον ὅτι δὲν τὴν εἰσήγαγε στὸ κείμενον, ἀλλὰ στὸ κριτικὸν ὑπόμνημα.³ Ἡ διόρθωσις δὲν ἔγινε δεκτὴ παρὰ ἀπὸ ἐλαχίστους μεταγενεστέρους ἐρευνητῆς. Ὡστόσο ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ, γὰρ νὰ διακρίνη ὁ Wilamowitz στοὺς στίχους αὐτοὺς ὑπαινιγμὸν περὶ ὑπάρξεως σχετικοῦ Ἀττικοῦ ψηφίσματος. Ἡ προσφυῆς πρότασις τοῦ Γερμανοῦ σοφοῦ βεβαιώθηκε μὲ τὴν εὑρεσιν κατ' ἀρχὰς ἀντιγράφου τοῦ ψηφίσματος στὴν Σίφνον, τὸ ὁποῖο ἐδημοσίευσε ὁ F. Hiller von Gaertringen,⁴ καὶ κατόπιν καὶ τῶν ἄλλων ἀντιγράφων. Ἡ ἀναγνώρισις ὀφείλεται στὸν Adolf Wilhelm, ὁ ὁποῖος καὶ ἀνεκάλεσε καὶ τὸ εὑρεθὲν στὴν Σύμωρον καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Baumeister τὸ 1855 ἀντίγραφο.⁵ Ἐκτοτε ἡ σύνδεσις τῶν στίχων τοῦ Ἀριστοφάνους πρὸς τὸ ψήφισμα ἔγινε καθολικῶς ἀποδεκτὴ.

1. Selene E. Psoma, Deconstructing a Prussian Myth: The Athenian Standards Decree (IG I³ 1453a-g), *Τεκμήρια* 18 (2024) 231-282.

2. Ἐνθα ἀνωτ., σελ. 231, 265, 266.

3. *Aristophanis Comoediae*, vol. II, ed. Th. Bergk, Lipsiae 1886.

4. Ἐνθα ἀνωτ. (σημ. 3), p. vi. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ ὁμιλῶ περὶ προτάσεως διορθώσεως, καὶ ὄχι ἀπλῶς διορθώσεως. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ ρῆμα ποὺ χρησιμοποιεῖ: «expectaveras».

5. IG XII 5, 480.

Σπεύδω νὰ εἰπῶ ὅτι ἡ ἀπόρριψις τῆς διορθώσεως ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν μεταγενεστέρων ἐκδοτῶν καθιστᾷ τὸ φιλολογικὸ ζήτημα μικρῆς σημασίας, –δὲν τὸ ἀφανίζει βεβαίως–, ἀλλὰ κατὰ κανένα λόγο δὲν ἐπηρεάζει τὸ ἱστορικὸ ζήτημα ποὺ θέτουν οἱ στίχοι.

Ἐνδιαφέρει πάντως νὰ ἰδῆ κανεὶς ποῦ ἐστηρίχθη ὁ Bergk, γιὰ νὰ προτείνῃ τὴν διορθωσι. Καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐνῶ ἡ κατὰ δοτικὴν σύνταξις τοῦ ῥήματος χρῶμαι μὲ τὶς λέξεις νόμος, θεσμός, μετρά καὶ σταθμὰ ὡς ἀντικείμενα ἀπαντᾷ,⁶ ἡ λέξις ψήφισμα δὲν ἐμφανίζεται παρὰ μόνον μία φορά, καὶ μάλιστα τὸν 4ο αἰ. μ.Χ., ὡς ἀντικείμενο τοῦ ῥήματος αὐτοῦ.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς συνέτεινε στὴν προταθεῖσα διορθωσι· πάντως δὲν ἦτο αὐθαίρετη. Τὴν τεκμηρίωσι ἔδωσε, πιστεύω, στὸν Bergk τὸ ἐξῆς χωρίο τοῦ Πολυβίου ἀναφερόμενο στὴν συγκρότησι καὶ τὴν προκοπὴ τοῦ κοινού τῶν Ἀχαιῶν (2, 37.10): ...τοιαύτην καὶ τηλικαύτην ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς καιροῖς ἔσχε προκοπὴν καὶ συντέλειαν τοῦτο τὸ μέρος ὥστε μὴ μόνον συμμαχικὴν καὶ φιλικὴν κοινωνίαν γεγονέναι πραγμάτων περὶ αὐτοῦς, ἀλλὰ καὶ νόμοις χρῆσθαι τοῖς αὐτοῖς καὶ σταθμοῖς καὶ μέτροις καὶ νομίμασι, πρὸς δὲ τούτοις ἄρχουσι, βουλευταῖς, δικασταῖς, τοῖς αὐτοῖς...

Προτοῦ ἐπανέλθω στὸ ζήτημα τῶν στίχων τῶν Ὀρνίθων κρίνω ἀναγκαῖο νὰ παραθέσω ὀλίγα χωρία κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους, τὰ ὁποῖα ἐμπεριέχουν ὑπαινιγμὸ σὲ γεγονότα.

1. Στοὺς Ἀχαρνῆς (ἐδιδάχθη ἐπὶ Εὐθύνου ἄρχοντος· 426/5) ὁ ποιητὴς δίδει τὴν δική του ἐξηγήσι γιὰ τὴν αἰτία τῆς ἐκρήξεως τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (στίχ. 524-538):

πόρνην δὲ Σιμαίθαν ἰόντες Μεγαράδε / νεανία ἔκκλέπτουσι μεθυσκοτόταβοι· / κᾶθ' οἱ Μεγαρῆς ὀδύναις πεφουσιγγωμένοι / ἀντεξέκλεψαν Ἀσπασίας πόρνα δύο· / κᾶντεῦθεν ἀρχὴ τοῦ πολέμου κατερράγη / Ἑλλησι πᾶσιν ἐκ τριῶν λαικαστριῶν. / ἐντεῦθεν ὀργῇ Περικλέης οὐλύμπιος / ἦστραπτ', ἐβρόντα, ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα, / ἐτίθει νόμους ὥσπερ σκόλια γεγραμμένους, / ὡς χρὴ Μεγαρέας μήτε γῆ μήτ' ἐν ἀγορᾷ / μήτ' ἐν θαλάττῃ μήτ' ἐν ἠπιέρῳ⁸ μένειν. / ἐντεῦθεν οἱ Μεγαρῆς, ὅτε δὴ ἰπείνων βάδην, / Λακεδαιμονίων ἐδέοντο τὸ ψήφισμ' ὅπως / μεταστραφείη τὸ διὰ τὰς λαικαστρίας· / οὐκ ἠθέλομεν δ' ἡμεῖς δεομένων πολλάκις.

Πέραν τῶν τριῶν λαικαστριῶν, τοῦ κωμικοῦ εὐρήματος τῆς ἀφορμῆς τοῦ πολέμου, ὁ Ἀριστοφάνης μνημονεύει τὸ Μεγαρικὸ ψήφισμα, θεωρούμενο ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη τῆς ἐποχῆς καὶ τὸν ποιητὴ κύρια αἰτία τοῦ πολέμου.⁹ Τὸ περιεχόμενό του εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη

6. Θεσμοῖς: Ἄνδοκ. περὶ τῶν μυστηρίων 81· Ἀριστ. Ἀθ. πολ. 7, 1· νόμοις: Εὐρ. Μῆδ. 538· Ἄνδοκ. περὶ τῶν μυστηρίων 81, 88, κλπ. Ξεν. Ἑλλ. 2, 4.43· 5, 2.12 κλπ. Πλ. Νόμοι 722a· Δημ. Λεπτ. 91, 105· Τιμοκρ. 109, κλπ. Λυσ. κατ' Ἀνδ. 8· κατὰ Θεομν. 13· Αἰσχ. Τιμ. 8· μέτροις καὶ σταθμοῖς: Ἄνδοκ. περὶ τῶν μυστηρίων 83· I. Eleusis 237 (IG II² 1013).10· IG VI 1390.100.

7. Ἰάμβλ. De vita Pythagorica 35, 261: οἱ δὲ καταλύσαντες τοὺς νόμους ἐχρῶντο ψηφίσμασιν...

8. Κατὰ τὴν ἔκδοσι τοῦ N. G. Wilson, Aristophanis Fabulae, I, Oxford 2007 (πρβλ. καὶ τὴν ἔκδοσι τοῦ Th. Bergk, Aristophanis Comoediae, vol. I, Lipsiae 1884): οἱ F. W. Hall καὶ W. M. Geldart, Aristophanis Comoediae, Oxford 1907, παρέχουν ἐν οὐρανῷ.

9. Ὁ Ἀριστοφάνης μνημονεύει τὸ ψήφισμα καὶ στὴν Εἰρήνην (στίχ. 606-611): εἶτα Περικλέης φοβηθεὶς μὴ μετάσχοι τῆς τύχης, / τὰς φύσεις ὑμῶν δεδοικῶς καὶ τὸν αὐτοδᾶξ τρόπον, / πρὶν παθεῖν τι δεινὸν αὐτός, ἐξέφλεξε τὴν πόλιν, / ἐμβάλων σπινθηῖρα μικρὸν Μεγαρικοῦ ψηφίσματος· / κάξεφύσησεν τοσοῦτον πόλεμον ὥστε τῷ καπνῷ / πάντας Ἑλληνας δακρῦσαι, τοὺς τ' ἐκεῖ τοὺς τ' ἐνθάδε.

10. Βλ. A. W. Gomme, A Historical Commentary on Thucydides, I, Oxford²1971, 447.

(1, 139.1):¹¹ καὶ μάλιστα γε πάντων καὶ ἐνδηλότατα προύλεγον (sc. Λακεδαιμόνιοι) τὸ περὶ Μεγαρέων ψήφισμα καθελούσι μὴ ἂν γίγνεσθαι πόλεμον, ἐν ᾧ εἴρητο αὐτοὺς μὴ χρῆσθαι τοῖς λιμέσι τοῖς ἐν τῇ Ἀθηναίων ἀρχῇ μηδὲ τῇ Ἀττικῇ ἀγορᾷ.

Ὁ ποιητὴς ἀποσκοπώντας στὴν κορύφωση τῆς θυμηδίας τῶν θεατῶν τοῦ δίδει τὸ περιεχόμενο τοῦ ψηφίσματος ἀλλάσσοντας ὁμως τὸ ρῆμα (μένειν ἀντὶ χρῆσθαι) καὶ προσθέτοντας τοὺς τοπικούς προσδιορισμούς γῆ καὶ ἐν ἠπείρω. Κατὰ τὴν Ἀριστοφάνειο κωμικὴ ὑπερβολὴ διὰ τοῦ ψηφίσματος δὲν ὑπῆρχε πουθενὰ τόπος νὰ ζήσουν οἱ Μεγαρεῖς.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς ἀναφερόμενος στὴν ὀργισμένη ἀντίδραση τοῦ Περικλέους ἀποκαλεῖ τὸ ψήφισμα νόμους (στίχ. 532), ἐνῶ στὸν στίχ. 536 τὸ ὀνομάζει ψήφισμα, ὅπως καὶ πράγματι ἦτο.

2. Στους *Ἰππεῖς* (ἐδιδάχθη ἐπὶ Στρατοκλέους· 425/4) στόχος τοῦ Ἀριστοφάνους εἶναι ὁ Κλέων· οἱ δύο παλαιοὶ *οἰκέται* τοῦ Δήμου, Νικίας καὶ Δημοσθένης, καταφέρονται ἐναντίον τοῦ νέου *πανουργοτάτου* καὶ *διαβολωτάτου* δούλου του, τοῦ *βυρσοδέψου Παφλαγόνος*, πὺ μὲ κάθε τρόπο κολάκευε, ἐθώπευε καὶ ἐξαπατούσε τὸν Δήμο. Στους παρατιθέμενους στίχους (50-60) ὁ Δημοσθένης περιγράφει τὶς ἐκδουλεύσεις τοῦ Παφλαγόνος στὸν κύριό του.

“ὦ Δῆμε, λοῦσαι πρῶτον ἐκδικάσας μίαν, / ἐνθοῦ, ρόφησον, ἔντραγ’, ἔχε τριώβολον. / βούλει παραθῶ σοι δόρπον;” εἶτ’ ἀναρπάσας / ὅ τι ἂν τις ἡμῶν σκευάσῃ, τῶ δεσπότη / Παφλαγῶν κεχάρισται τοῦτο. καὶ πρῶτην γ’ ἐμοῦ / μάζαν μεμαχότος ἐν Πύλῳ Λακωνικῇ, / πανουργοτάτῳ πως περιδραμῶν ὑφαρπάσας / αὐτὸς παρέθηκε τὴν ὑπ’ ἐμοῦ μεμαγμένην. / ἡμᾶς δ’ ἀπελαύνει κούκ ἐξ τὸν δεσπότην / ἄλλον θεραπεύειν, ἀλλὰ βυρσίνην ἔχων / δειπνοῦντος ἐστῶς ἀποσοβεῖ τοὺς ῥήτορας.

Οἱ στίχοι 54-57 εἶναι σαφῆς ὑπαινιγμός (allusion) στὰ γεγονότα τῆς Πύλου (Θουκ. 4, 3.2, 29-39) ὅπου τὴν στρατιωτικὴ ἐπιτυχία τοῦ Δημοσθένους ἐκαρπώθη ὁ Κλέων μὲ τὴν παράδοση τῶν πολιορκουμένων Λακεδαιμονίων τῆς Σφακτηρίας, κατὰ τὴν ὑπόσχεσή του στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου (Θουκ. 4, 28.4). Τὸ κωμικὸ πλάσμα πὺ συνδυαζόμενο μὲ τὸ πραγματικὸ γεγονός, γνωστὸ στοὺς θεατῆς τῆς κωμωδίας, αὔξανε τὴν θυμηδία εἶναι ἢ μεμαγμένη ὑπὸ τοῦ *Δημοσθένους* Λακωνικὴ μάζα.

3. Στὴν *Λυσιστράτη* (ἐδιδάχθη ἐπὶ Καλλίου ἄρχοντος· 412/1) ὁ χορὸς τῶν γερόντων (στίχ. 614-625) ὑποψιάζεται ὅτι ἢ κίνησις τῶν γυναικῶν ἀποσκοπεῖ στὴν ἐπιβολὴ τυραννίδος, πρὸς τὴν ὁποία τὶς παρακινοῦν Λακεδαιμόνιοι. Στους στίχους (616-635) προβάλλεται ἢ ἐπιβαλλόμενη ἀντίδρασις τῶν ἀνδρῶν στὴν ἐπὶ τυραννίδι συνωμοσία.

ἦδη γὰρ ὄζειν ταδί πλειόνων / καὶ μειζόνων πραγμάτων μοι δοκεῖ, / καὶ μάλιστ’ ὀσφραίνομαι τῆς Ἰππίου τυραννίδος· / καὶ πάνυ δέδοικα μὴ τῶν Λακῶνων τινὲς / δεῦρο συνεληλυθότες ἄνδρες εἰς Κλεισθένους / τὰς θεοῖς ἐχθρὰς γυναικῆς ἐξεπαίρουσιν δόλω / καταλαβεῖν τὰ χρήμαθ’ ἡμῶν τὸν τε μισθόν, / ἔνθεν ἔζων ἐγώ. / δεινὰ γὰρ τοι τάσδε γ’ ἦδη τοὺς πολίτας νουθετεῖν, / καὶ λαλεῖν γυναικῆς οὔσας ἀσπίδος χαλκῆς πέρι, / καὶ διαλλάττειν πρὸς ἡμᾶς ἀνδράσιν Λακωνικοῖς, / οἷσι πιστὸν οὐδὲν εἰ μὴ περ λύκῳ κεχηνότι. / ἀλλὰ ταῦθ’ ὕφηναν ἡμῖν, ἄνδρες, ἐπὶ τυραννίδι. / ἀλλ’ ἐμοῦ μὲν οὐ τυραννεύουσ’, ἐπεὶ φυλάξομαι / καὶ φορήσω τὸ ξίφος τὸ λοιπὸν ἐν μύρτου κλαδί, /

11. Πρβλ. 1, 67.4, 139.2, 140.3, 144.2.

ἀγοράσω τ' ἐν τοῖς ὄπλοις ἐξῆς Ἀριστογείτονι, / ὧδέ θ' ἐστήξω παρ' αὐτόν· αὐτὸ γάρ μοι γίγνεται / τῆς θεοῖς ἐχθρᾶς πατάξαι τῆσδε γραὸς τὴν γνάθον.

Ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ φράσεις (ᾄζειν ταδί πλειόνων / καὶ μειζόνων πραγμάτων μοι δοκεῖ) ποὺ ἀνακαλοῦσαν στοὺς θεατὲς τὴν ἀνησυχία καὶ ἀβεβαιότητα, τὴν ὁποία προκάλεσε στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἡ περικοπὴ τῶν Ἑρμῶν τὶς παραμονὲς τοῦ ἀπόπλου τοῦ στόλου γιὰ τὴν Σικελία· τὶς ἐξεικονίζει ζωηρὰ ὁ Θουκυδίδης (6, 27.3):¹² καὶ τὸ πρᾶγμα μειζόνως (sc. οἱ Ἀθηναῖοι) ἐλάμβανον· τοῦ τε γὰρ ἔκπλου οἰωνὸς ἐδόκει εἶναι καὶ ἐπὶ ξυνωμοσίᾳ ἅμα νεωτέρων πραγμάτων καὶ δήμου καταλύσεως γεγενῆσθαι.

Τὴν κωμικὴ σκηνὴ ζωηρεύει ἡ ἐκ τῶν λόγων τοῦ χοροῦ σχηματιζόμενη στοὺς θεατὲς εἰκόνα τῶν ἐν ὄπλοις γερόντων παρὰ τὰ ἀγάλματα τῶν τυραννοκτόνων Ἀρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος στὴν Ἀγορά, –ἀπὸ τὸ *σύνταγμα* τῶν μνημονεύεται μόνον ὁ Ἀριστογείτων, ἀλλὰ ἀρκεῖ γιὰ τὴν δημιουργία τῆς εἰκόνας–. Στὴν κορυφωσὴ συντείνει ὁ στίχος φορήσω τὸ ξίφος τὸ λοιπὸν ἐν μύρτου κλαδί, ἐνὸς τῶν τεσσάρων τοῦ παλαιοῦ συμποτικοῦ ἐπιγράμματος τοῦ ἀφιερωμένου στοὺς τυραννοκτόνους, ποὺ παραδίδει ὁ Ἀθήναιος (15. 50): ἐν μύρτου κλαδί τὸ ξίφος φορήσω, / ὥσπερ Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων, / ὅτε τὸν τύραννον κτανέτην / ἰσονόμους τ' Ἀθήνας ἐποίησάτην.

4. Καὶ πάλι στὴν *Λυσιστράτην*· στὴν σκηνὴ τῆς ἀφίξεως τῶν πρέσβων τῶν Λακεδαιμονίων στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ὁ ποιητὴς τοὺς παριστάνει νὰ περιγράφουν μὲ ζωηρὸ λόγο τὴν ἐμφανὴ δυσχερῆ κατάστασι, στὴν ὁποία ἔχουν περιέλθει, λόγω τῆς ἐρωτικῆς ἀποχῆς τῶν γυναικῶν. Ὁ χορὸς στρέφεται ὕστερα στοὺς Ἀθηναίους πρέσβεις, οἱ ὁποῖοι πάσχουν ἐξ ἴσου ἀπὸ τὴν ἀποχὴ τῶν γυναικῶν τους (στίχ. 1082-1095).

Χο. καὶ μὴν ὀρῶ καὶ τούσδε τοὺς αὐτόχθονας / ὥσπερ παλαιστὰς ἄνδρας ἀπὸ τῶν γαστέρων / θαϊμάτι' ἀποστέλλοντας· ὥστε φαίνεται / ἀσκητικὸν τὸ χρέμα τοῦ νοσήματος. / Ἀθ. τίς ἂν φράσειε ποῦ ἔστιν ἡ Λυσιστράτη; / ὡς ἄνδρες ἡμεῖς οὐτοῖ τοιουτοῖ. / Χο. αὕτη ξυνάδει θῆτέρα ταύτη νόσος. / ἢ που πρὸς ὄρθρον σπασμὸς ὑμᾶς λαμβάνει; / Ἀθ. μὰ Δί' ἀλλὰ ταυτὶ δρῶντες ἐπιτετρίμμεθα. / ὥστ' εἴ τις ἡμᾶς μὴ διαλλάξει ταχύ, / οὐκ ἔσθ' ὅπως οὐ Κλεισθένη βινήσομεν. / Χο. εἰ σωφρονεῖτε, θαϊμάτια λήψεσθ', ὅπως / τῶν Ἑρμοκοπιδῶν μὴ τις ὑμᾶς ὄψεται. / Ἀθ. νῆ τὸν Δί' εὖ μέντοι λέγεις.

Πέραν τῆς ἐμφανοῦς στοὺς θεατὲς δυσχεροῦς καταστάσεως (εἶναι *ἐστυκότες*) τῶν Ἀθηναίων τὴν θυμηδία τῶν θεατῶν καθιστᾶ ἰσχυρότερη ἡ ἀπειλὴ τῆς πιθανῆς ἐμφανίσεως *Ἑρμοκοπίδου* τινός, ὁ ὁποῖος θὰ τοὺς στεροῦσε *πάσαν πατρότητος ἐλπίδα*.

Ὁ *Ἑρμοκοπίδης* εἶναι ὑπαινιγμὸς στὴν *περικοπὴ* τῶν Ἑρμῶν, τὴν ἀπόσπαση δηλαδὴ τῶν ἐνθέτων φαλλῶν τῶν Ἑρμαικῶν στηλῶν, ὅπως ὀρθότατα ἔχει ἐρμηνεύσει πρὸ πολλῶν ἐτῶν τὴν πρᾶξι ὁ Στέφανος Ν. Κουμανούδης,¹³ στὴν ὁποία προέβησαν ἄγνωστοι ὀλίγον πρὸ τοῦ ἀπόπλου τοῦ Ἀθηναϊκοῦ στόλου πρὸς τὴν Σικελία.

12. Δὲν θεωρῶ ὅτι εἶναι τυχαία ἡ ἐγγύτης τῶν φράσεων τοῦ ποιητοῦ πρὸς ἐκείνες τοῦ ἱστορικοῦ, πρβλ. Ἀρ. *Λυσιστρ.* 619: καὶ μάλιστ' ὀσφραίνομαι τῆς Ἰππίου τυραννίδος· Θουκ. 6, 53.3: ἐπιστάμενος γὰρ ὁ δῆμος ἀκοῆ τὴν Πεισιστράτου καὶ τῶν παίδων τυραννίδα χαλεπὴν τελευτῶσαν γενομένην καὶ προσέτι οὐδ' ὑφ' ἑαυτῶν καὶ Ἀρμοδίου καταλυθεῖσαν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων, ἐφοβεῖτο αἰεὶ καὶ πάντα ὑπόπτως ἐλάμβανεν.

13. Σ. Ν. Κουμανούδη, *Περιεκόπησαν τὰ πρόσωπα*, Ἀθήναι 1963 (²1997).

Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ὑπαινιγμοὶ σὲ πραγματικὰ γεγονότα, γιὰ νὰ ἔχουν ἀντίκτυπο στοὺς θεατῆς καὶ ἐπομένως νὰ προκαλέσουν θυμηδία, ἄλλως νὰ βγάλουν γέλιο, πρέπει νὰ ἐνέχουν ἀναγνωρίσιμα στοιχεῖα τῆς σύγχρονης πραγματικότητος, στὴν ὁποία ἀσκεῖται κριτικὴ καὶ πάντως σχολιάζεται καὶ διακωμωδεῖται, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἓνα κατασκευασμένο στοιχεῖο, ψευδές, συνήθως ἀκραίο, ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τοῦ ὁποίου πρὸς τὰ ἀληθῆ προκύπτει καὶ ὁ γέλως. Συμφύρεται λοιπὸν ἡ πραγματικότης κατὰ κανόνα, ὀλιγότερο ἢ περισσότερο, ‘πειραγμένη’, μὲ τὸ κωμικὸ πλάσμα. Αὐτὸ συνέβαινε στὴν ἀρχαία κωμῶδία τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ στὶς νεοελληνικὲς ἐπιθεωρήσεις μετὰ τὸν πόλεμο.

Ἐπανέρχομαι στὸ ζήτημα τῶν στίχων τῶν Ὀρνίθων, ὅπως ἔχουν γίνεαι δεκτοὶ ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν ἐκδοτῶν¹⁴ χωρὶς δηλ. τὴν πρόταση διορθώσεως τοῦ Bergk, καὶ στὸ ἐξ αὐτῶν συμπέρασμα τῆς συντάκτιδος τοῦ ἄρθρου ὅτι στοὺς στίχους δὲν ὑπόκειται ὑπαινιγμὸς περὶ ὑπάρξεως τοῦ σχετικοῦ ψηφίσματος τῆς χρήσεως τῶν Ἀττικῶν νομισμάτων, μέτρων καὶ σταθμῶν.

Ἀπὸ τὰ ἤδη παρατεθέντα χωρία τῶν ἄλλων κωμωδιῶν προκύπτει ὅτι ὁ ὑπαινιγμὸς καταλαμβάνει βεβαίως ἓνα ἢ δύο στίχους, ἀλλὰ ἡ κωμικὴ σκηνή, τῆς ὁποίας καὶ ἀποτελεῖ κορύφωση, ἐξελίσσεται σὲ ἀρκετὸ μᾶκρος στίχων, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν καὶ ἄλλα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ γεγονότος.

Παραθέτω λοιπὸν τὴν σκηνή, στὴν ὁποία ἐντάσσονται ἡ παρουσία καὶ οἱ λόγοι τοῦ *ψηφισματοπώλου* (στίχ. 1021-1057).

Ἐπίσκοπος. ποῦ πρόξενος; / Πεισέταιρος. τίς ὁ Σαρδανάπαλλος οὐτοσί; / Ἐπίσκ. ἐπίσκοπος ἦκω δεῦρο τῷ κυάμῳ λαχῶν / εἰς τὰς Νεφελοκοκκυγίας. Πε. ἐπίσκοπος; / ἔπεμψε δὲ τίς σε δεῦρο; / Ἐπίσκ. φαῦλον βιβλίον / Τελέου τι. / Πε. βούλει δῆτα τὸν μισθὸν λαβῶν / μὴ πράγματ' ἔχειν ἄλλ' ἀπιέναι; / Ἐπίσκ. νῆ τοὺς θεοὺς. / ἐκκλησιάσαι γοῦν ἐδεόμην οἴκοι μένων. / ἔστιν γὰρ ἅ δι' ἐμοῦ πέπρακται Φαρνάκη. / Πε. ἄπιθι λαβῶν· ἔστιν δ' ὁ μισθὸς οὐτοσί. / Ἐπίσκ. τουτὶ τί ἦν; / Πε. ἐκκλησία περὶ Φαρνάκου. / Ἐπίσκ. μαρτύρομαι τυπτόμενος ὢν ἐπίσκοπος. / Πε. οὐκ ἀποσοβήσεις; οὐκ ἀποίσεις τῷ κάδῳ; / οὐ δεινά; καὶ πέμπουσιν ἤδη ἵπισκόπους / εἰς τὴν πόλιν, πρὶν καὶ τεθῆσθαι τοῖς θεοῖς.

Ψηφισμ. ἐὰν δ' ὁ Νεφελοκοκκυγιεὺς τὸν Ἀθηναῖον ἀδικῆ— / Πε. τουτὶ τί ἐστὶν αὐτὸ κακόν, τὸ βιβλίον; / Ψη. ψηφισματοπώλης εἰμὶ καὶ νόμους νέους / ἦκω παρ' ὑμᾶς δεῦρο πωλήσων. / Πε. τὸ τί; / Ψη. χρῆσθαι Νεφελοκοκκυγιᾶς τοῖς αὐτοῖς μέτροισι / καὶ σταθμοῖσι καὶ ψηφίσμασι καθάπερ Ὀλοφύξιοι. / Πε. σὺ δὲ γ' οἴσῃπερ ὠτοτύξιοι χρήσει τάχα. / Ψη. οὔτος, τί πάσχεις; / Πε. οὐκ ἀποίσεις τοὺς νόμους; / πικροὺς ἐγὼ σοι τήμερον δείξω νόμους. / Ἐπ. καλοῦμαι Πεισέταιρον ὕβρεως εἰς τὸν Μουνιχιῶνα / μῆνα. / Πε. ἄληθες, οὔτος; ἔτι γὰρ ἐνταῦθ' ἦσθα σὺ; / Ψη. ἐὰν δὲ τις ἐξελαύνη τοὺς ἄρχοντας καὶ μὴ δέχηται κατὰ τὴν στήλην— / Πε. οἴμοι κακοδαίμων, καὶ σὺ γὰρ ἐνταῦθ' ἦσθ' ἔτι; / Ἐπίσκ. ἀπολῶ σε γράφομαί τε μυρίας δραχμάς.— / Πε. ἐγὼ δὲ σοῦ γε τῷ κάδῳ διασκεδῶ. / Ψη. μέμνησ' ὅτε τῆς στήλης κατετίλας ἐσπέρας; / Πε. αἰβοῖ· λαβέτω τις

---

14. Βλ. Hall – Geldart, *Aristophanis Comoediae*, vol. I· A. H. Sommerstein, *Aristophanes Birds*, Warminster 1987· J. Henderson, *Aristophanes*, Loeb Class. Library 2000, vol. III· Nun Dunbar, *Aristophanes Birds*, Oxford 1995· Wilson, *Aristophanis Fabulae*, I, Oxford 2007.

αυτόν. οὔτος, οὐ μενεΐς; / ἀπίωμεν ἡμεῖς ὡς τάχιστ' ἐντευθενὶ / θύσοντες εἴσω τοῖς θεοῖσι τὸν τράγον.

Πρὸ τοῦ ψηφισματοπώλου, κωμικοῦ πλάσματος, ἐμφανίζεται στὴν σκηνὴ ὁ ἐπίσκοπος (στίχ. 1021, 1022, 1031, 1033). Οἱ *ἐπίσκοποι* ἦσαν Ἀθηναῖοι ἀξιωματοῦχοι, ἀποστελλόμενοι στὶς πόλεις – συμμάχους τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐπιτετραμμένοι τὸν ἔλεγχο γιὰ τὴν ἀκριβὴ συλλογὴ τοῦ φόρου ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν βουλὴ καὶ τοὺς ἄρχοντες στὶς πόλεις (βλ. *IG I³* 34.5-11)· στὸ ψήφισμα περὶ Ἐρυθραίων (βλ. *IG I³* 14.13-15) ἐμφανίζονται ἐπίσης νὰ ἔχουν τὸ ἐφ' ἅπαξ καθήκον νὰ *κναμεύσουν* ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν φρούραρχο τὴν πρώτη βουλὴ τῶν Ἐρυθραίων.

1025 Τελέου· πρόκειται περὶ τοῦ *Τελέου Τελενίκου Περγασήθεν*, γραμματέως τῶν ταμῶν τῆς Ἀθηνᾶς τὸ 415/4, Kirchner, *PA* 13500, Osborne – Byrne, *LGNP* II, s.v. Τελέας.

1028 Φαρνάκη· (βλ. καὶ 1030)· σατραπίης στὴν βδ Μ. Ἀσία, βλ. Θουκ. 2,67.1, 5, 1.1.

1030 ἐκκλησία περὶ Φαρνάκου· Θουκ. 6, 9.1: "ἡ μὲν ἐκκλησία περὶ παρασκευῆς τῆς ἡμετέρας ἦδε ξυνελέγη, καθ' ὅτι χρῆ ἔς Σικελίαν ἐκπλεῖν". Λυσ. *κατ' Ἄγορ.* 8: ὅτε γὰρ ἡ πρώτη ἐκκλησία περὶ τῆς εἰρήνης ἐγίγνετο...

1035 ἐὰν δ' ὁ Νεφελοκοκκυγιεὺς τὸν Ἀθηναῖον ἀδικῆ· πρβλ. *IG I³* 40.27-32: καὶ χσύμμαχος ἔσομαρι *ἡοῖος* ἂν δύνομαι ἄριστος καὶ δικαιοτ|ατος καὶ τοῖ δέμοι τοῖ Ἀθηναῖον βοεθέ|ο καὶ ἀμυνῶ, ἐὰν τις ἀδικεῖ τὸν δέμον τὸν | Ἀθηναῖον, καὶ πείσομαι τοῖ δέμοι τοῖ Ἀθηναῖον. Στὸ ψήφισμα περὶ τῶν ὄρκων μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Χαλκιδέων (τὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἀπὸ τὸν ὄρκο τῶν Χαλκιδέων) ὀρίζεται ἡ βοήθεια πρὸς τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων ἐν συνόλω καὶ ὄχι πρὸς μεμονωμένο Ἀθηναῖο. Στὸν στίχο τῶν *Ὀρνίθων* ἐμφανίζεται τὸ σχῆμα *κατὰ συνεκδοχὴν*, τὸ *ἐν ἀντι τῶν πολλῶν ὁμοειδῶν*· πρβλ. Θουκ. 6,78.1: ...εἴ τω ἄρα παρέστηκε τὸν μὲν Συρακόσιον, ἑαυτὸν δ' οὐ πολέμιον εἶναι τῷ Ἀθηναίω, ...· Δὲν εἶναι ἄτοπον νὰ ἰδῆ κανεὶς ὅτι στὴν κωμικὴ *συνεκδοχὴ* ἐνυπῆρχε σπέρμα πραγματικότητος, δηλ. σχετικὴ ρήτρα σὲ συνθήκες μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων τους.

1038 νόμους νέους· πρβλ. (ἀνωτ.) Ἀχ. 532, ὅπου τὸ περὶ Μεγαρέων ψήφισμα φέρεται ὡς *νόμοι*.

1041 Ὀλοφύξιοι· φέρονται μεταξὺ τῶν συμμάχων τῶν *ἐπὶ Θράκης* τῶν Ἀθηναίων πρὸς κατέβαλλαν φόρο, βλ. *IG I³* 269.32, 277.25, 280.55, κλπ.

Ἡ *Ὀλόφυξος* ἦτο πόλις στὴν χερσόνησο τοῦ Ἄθω, βλ. Θουκ. 4, 109.3, Ἡροδ. 7, 22 καὶ Στέφ. Βυζ. Ὀλόφυξος· πόλις ἐν Θράκη περὶ τὸν Ἄθω. ὁ πολίτης Ὀλοφύξιος. <ἄφ' ἧς> Ἡρόδοτος ὁ περὶ νυμφῶν καὶ θεῶν γράφας.

καθάπερ Ὀλοφύξιοι· ἡ ἀναφορὰ στὴν ἤδη συμμόρφωση μᾶς συμμάχου πόλεως (πολίσματος ἀκριβέστερα) πρὸς τὰ ὀριζόμενα ἀπὸ τὸ ψήφισμα ἐντείνει τὴν 'πραγματικὴ' ὑπόστασή του.

1049-1050 ἐὰν δέ τις ἐξελαύνη τοὺς ἄρχοντας καὶ μὴ δέχη/ται κατὰ τὴν στήλην· ἀβέβαιον ἐὰν ἡ πρότασις πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στὸν *ψηφισματοπώλην* ἢ στὸν *ἐπίσκοπον*· –τὴν πρώτη ἐκδοχὴ θεωρῶ πιθανώτερη–. Πάντως διὰ τῆς λέξεως ἄρχοντας νοοῦνται οἱ τοποθετούμενοι ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἄρχοντες σὲ μερικὲς πόλεις τῶν συμμάχων, πρβλ. *IG I³* 21.39.45, 34.5-6, 156.5-9, 1453 B.12, D.8.

15. Πρβλ. Ἀ. Τζατζάνου, *Συντακτικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, ἐν Ἀθήναις 1961, 177.

16. Πρβλ. 6, 78.1: τὸν τε Ἀθηναῖον μὴ τὴν τοῦ Συρακοσίου ἔχθραν κολάσασθαι, τῇ δ' ἐμῇ προφάσει τὴν ἐκείνου φιλίαν οὐχ ἧσσον βεβαιώσασθαι βούλεσθαι.

Ἡ πρότασις ἀπῆχει ἐμμέσως ψήφισμα, μὴ μαρτυρούμενο ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, τὸ ὁποῖο ἀφοροῦσε στὴν ἐγκατάστασις Ἀθηναίων ἀρχόντων στὶς συμμάχους πόλεις· ἡ μνεία τῆς στήλης (πρβλ. καὶ τὸν στίχ. 1054), ὅπου ἦτο ἀναγεγραμμένο τὸ ψήφισμα, ἰσχυροποιεῖ τὴν ἀναφορὰ· πρβλ. Ἄνδοκ. *περὶ τῶν μυστηρίων* 95: ὁ δὲ νόμος τί κελεύει, ὅς ἐν τῇ στήλῃ ἔμπροσθέν ἐστι τοῦ βουλευτηρίου; Δημ. *πρὸς Λεπτίνην* 69: καὶ γὰρ τοὶ μόνω τῶν πάντων αὐτῶ τοῦτ' ἐν τῇ στήλῃ γέγραπται.

Ἡ παρουσία Ἀθηναίων ἀρχόντων στὸ περὶ Μιλησίων ψήφισμα (IG I³ 21) χρονολογούμενο ἀσφαλῶς στὸ ἔτος 426/5, ὅπως προσφυῶς εἶχε ἤδη προτείνει ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς πλειονότητος τῶν θραυσμάτων Σ. Α. Κουμανούδης, καὶ στὸ περὶ μέτρων, σταθμῶν καὶ νομισμάτων ψήφισμα καθιστᾶ βέβαιον τὸν ὑπαινιγμὸ τοῦ Ἀριστοφάνους.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ἀσφαλῶς ὅτι οἱ στίχοι 1021-1057 τῆς κωμῆς ὄζουν φιλοπαίγμονος ἀνέμου Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας. Τὰ κωμικὰ πλάσματα συμφύρονται διαρκῶς πρὸς τὴν πραγματικότητα· εἶναι παρῶν *ἐπίσκοπος*, μνημονεύεται πόλις σύμμαχος (Ὀλοφύξιοι) καταβάλλουσα τὸν ἐτήσιο φόρο, ποὺ ἤδη ὑπῆκουε στὰ κελεύσματα τῶν Ἀθηνῶν, δύο ἱστορικά πρόσωπα (*Τελέας*, *Φαρνάκης*) καὶ δύο ἢ τρία ψηφίσματα ρυθμίζοντα τὶς σχέσεις τῶν Ἀθηναίων πρὸς τοὺς συμμάχους τους. Ἐξέχουσα θέση, διότι μνημονεύεται πλήρως ὁ νοῦς τοῦ ψηφίσματος, κατέχει αὐτὸ περὶ τῆς τῆς χρήσεως τῶν Ἀττικῶν νομισμάτων, μέτρων καὶ σταθμῶν. Τὸ κωμικὸ εὔρημα, τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ πραγματικοῦ (*νομίσμασι*) διὰ τοῦ ἀλόγου πλάσματος (ψηφίσμασι), συμφώνως πρὸς ὅσα ἐσημείωσα ἤδη παραθέτοντας καὶ σχολιάζοντας τέσσερα χωρία τοῦ ποιητοῦ, εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν διέγερση τῆς θυμηδίας τῶν θεατῶν.

Κατὰ ταῦτα ὀρθῶς ἀπεριρίφθη ἀπὸ τὴν μεγίστη πλειονότητα τῶν ἐκδοτῶν καὶ σχολιαστῶν ἡ πρότασις διορθώσεως τοῦ Bergk.¹⁷ Ἡ ἀποδοχὴ τῆς θὰ ἐξάλειψε τὸν κωμικὸ ὑπαινιγμὸ.¹⁸ Τὸ κείμενον, ὡς ἔχει, ὑπαινίσσεται ἀβιάστως τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ψηφίσματος περὶ τῆς χρήσεως τῶν Ἀττικῶν νομισμάτων, μέτρων καὶ σταθμῶν ἀπὸ τοὺς συμμάχους. Τὸν ὑπαινιγμὸ προσφυέστατα ἀνεγνόρισε ὁ U. Wilamowitz ὁ πάνυ. Τὸν υἱοθέτησαν οἱ τὰ πρῶτα φέροντες ἐπιγραφικοὶ Adolf Wilhelm, στὸν ὁποῖο καὶ ὀφείλεται ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἀντιγράφων τῆς Σίφνου καὶ τῆς Σμύρνης, καὶ Hiller von Gaertringen καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς ὅλοι οἱ ἐν τῇ Ἀττικῇ καὶ ὄχι μόνον, –πρῶτος ἔρχεται στὸν νοῦ ὁ σπουδαῖος Mario Segre–, ἐπιγραφικῇ, διαλάμπαντες ἐρευνητές.¹⁹

Ὁ ὑπαινιγμὸς περὶ τοῦ ψηφίσματος χρονολογεῖ ἀσφαλῆστα τὴν ἔγκρισή του ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου πρὸ τῆς διδασκαλίας τῶν Ὀρνίθων ἐπὶ Χαρίου ἄρχοντος (415/4)²⁰ στὰ ἐν ἄστει *Διονύσια*, δηλ. πρὸ τοῦ Ἐλαφηβολιῶνος. Ὄφειλω νὰ ἐπισημάνω ὅτι συνιστᾶ *terminus ante quem* γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ψηφίσματος καὶ δὲν συνεπάγεται τὴν κατ' ἀνάγκην χρονολόγησίν του σὲ χρόνον πλησιέστατον τῆς παραστάσεως. Στὸ παρατεθὲν χωρίον τῶν *Ἰππέων* ἡ κωμωδούμενη ἐπιτυχία

17. Βλ. ἀνωτ. τὴν σελ. 55 καὶ τὴν σημ. 3.

18. Βλ. καὶ ὅσα εὐστόχως σημειώνει ἡ Dunbar, Aristophanes *Birds*, 571.

19. Σκοπῶς ἐπαναλαμβάνω ὅσα ἔγραψα στὴν ἀρχὴ περὶ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ὑπαινιγμοῦ ἀπὸ τὸν Wilamowitz, τῆς ταυτίσεως τῶν ἀντιγράφων ἀπὸ τὸν Wilhelm καὶ τῆς σχεδὸν καθολικῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους ἐρευνητές. Ἡ συντάκτις τοῦ ἄρθρου, ἐνθ. ἀνωτ. (σημ. 1), ὀρμώμενη ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τῆς οὕτως ἢ ἄλλως μὴ ἀποδεχθείσης ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν προτάσεως διορθώσεως, ἔσπευσε, διὰ τοῦ τίτλου τοῦ ἄρθρου, ἀκρίτως, καὶ ἀπρεπέστατα, νὰ καταλογίσῃ ἐθνικιστικὸν οἴστρον στὸν Wilamowitz καὶ ἐμμέσως σὲ ὅσους ἄλλους Γερμανοὺς Ἑλληνιστὰς τὸν ἀκολούθησαν, δίδοντας πολιτικὰ διαστάσεις στὸ πρᾶγμα καὶ τεχνηέντως συνδέοντάς το μετὰ τὴν ἐνοποίηση τῆς Γερμανίας ἐπὶ Βίσμαρκ, βλ. καὶ ἐνθ. ἀνωτ. (σημ. 1), σ. 233, 266. Πέραν τούτου τοῦ σοβαροῦ ἀτοπήματος ἔχει περιπέσει καὶ σὲ ἄλλο παραβαίνοντας τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία· ὁ ζητητικὸς ἀναγνώστης θὰ τὸ ἐντοπίσει διατρέχοντας προσεκτικὰ τὴν ἐργογραφίαν τοῦ ὑπογραφομένου στὴν παρατιθέμενην σὲ τέλος τοῦ ἄρθρου βιβλιογραφίαν.

20. Βλ. Dunbar, Aristophanes *Birds*, 1.

του Κλέωνος είναι βεβαίως σχεδόν σύγχρονη (425-425/4). Στο χωρίο της *Λυσιστρατής* ή έμμεση κωμική αναφορά στην *περικοπή* των Έρωτων απέχει από το γεγονός τρία έτη (415-412/1). Στο χωρίο των *Άχαρνών* το κωμωδούμενο Μεγαρικό ψήφισμα απέχει από την άπαίτηση των Λακεδαιμονίων να καταργηθή έξι έτη (432/1-426/5). Στους *Άχαρνής* επίσης, υπάρχει μία μακρά σκηνή (134-174) με τον Θέωρον, πρεσβευτή απεσταλμένο στον βασιλέα των Θρακών Σιτάλη, σύμμαχο των Αθηναίων. Ο Θέωρος επιτέλους επιστρέφει στην πόλη των Αθηνών και εμφανίζεται στην εκκλησία του δήμου. Κατά την διήγησή του ο Σιτάλης πείθεται από τον υιό του, τον γεγεννημένον Αθηναϊον (Θουκ. 2, 67.2) Σάδοκον, ως ήρα φαγείν άλλαντας έξ Άπατουρίων (Άχ. 146), να βοηθήση τους Αθηναίους. Τα κωμωδούμενα είχαν συμβή 4-5 έτη ενωρίτερα (βλ. Θουκ. 2, 67).

Δύο παραμένουν οι συζητήσιμες χρονολογίες που μπορεί να ένταχθί το ψήφισμα, οι ύστεροι χρόνοι του Κλέωνος, όπως περίλαμπρα το έχει διατυπώσει πρό εκατό έτων ο Hiller,²² και το 414 (πρό των *Όρνίθων*), όπως έχει υποστηρίξει ή L. Kallet, ή όποία και το θεώρησε ως αναγκαίο νομισματικό μέτρο για την μετ' ένα έτος (413 π.Χ.) περίπου έπιβολή της *είκοστής*.²³ Στην συζήτηση εμπλέκεται όπωσδήποτε και το ζήτημα εάν ύπήρχαν ένα ή δύο, ασφαλώς όχι σύγχρονα, ψηφίσματα,²⁴ –κλίνω προς αυτή την εκδοχή–,²⁵ τα όποία είχαν κάποιαν απόσταση, μικρότερη ή μεγαλύτερη, μεταξύ τους. Στο ζήτημα θα επανέλθω.

21. Αναφέρομαι στην άπαίτηση των Λακεδαιμονίων και όχι στην έγκριση του ψηφίσματος από τον δήμο των Αθηναίων, διότι δέν είναι γνωστό πότε ακριβώς έψηφίσθη, βλ. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, I, 447-448, S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, I, Oxford 1991, 110-112.

22. Φρ. Χίλλερ, Αττικός νομισματικός νόμος εκ Σύμης, *Άρχ. Έφ.* 1923, 116-117, ειδ. σελ. 117: «Περί δέ της έποχής της έπιγραφής και πρότερον ήδη παρατηρήσαμεν ότι ή όρθογραφία των της δοτικής κατάληξεων έμφανίζει μάλλον τα πρό του 420 τελευταία έτη ή τα μετά το 420. Terminum ante quem έχομεν τους του Αριστοφάνους *Όρνιθας*, ήτοι έαρ 414. Νύν δέ, λαβόντες το παράδειγμα της συμπληρώσεως των πρώτων στίχων εκ του περι φόρων ψηφίσματος IG I³ 63 [= IG I³ 71], του ψηφισθέντος κατά το 425/4, έτι θαρραλέωτερον εκφράζομεν την γνώμην, ότι ό νόμος άνήκει εις τα τελευταία του Κλέωνος έτη, ότε ό δήμος έσπευδε ν' αυξάνη τάς οικονομικάς αυτού δυνάμεις, προς διευκόλυνσιν της νίκης.» Πρβλ. M. N. Tod, *Greek Historical Inscriptions*, Oxford 1946, αρ. 67, σ. 263 (Add. and Corr.).

23. Βλ. L. Kallet, *Money and the Corrosion of Power in Thucydides: The Sicilian Expedition and Its Aftermath*, Berkeley 2001, 218-226· επίσης L. Kallet and J. H. Kroll, *The Athenian Empire: Using Coins As Sources*, Cambridge 2020, 112. Ο E. B. Cavaignac, *Le décret dit de Klearchos*, *Rev.Num.* 15 (1953) 1-7, παρὰ το ότι συσχετίζει το ψηφίσμα με την *είκοστήν* (σελ. 6) στην καταληκτική παράγραφο του άρθρου (σελ. 7) συντάσσεται με την παλαιά χρονολόγηση [περί το 420 (σελ. 1), περί το 421 (σελ. 2)]· βλ. ώστόσο άνωτ. την ύποσ. 22.

24. Για τους τυχόν ξενιζομένους παραπέμπο στα δύο 'παρόμοια' ψηφίσματα περί της εισπράξεως του φόρου IG I³ 68 και 34 (πρβλ. τους στίχ 5-8 του πρώτου προς τους 5-11 του δευτέρου· επίσης τους στίχ. 14-16 του πρώτου, προς τους 18-22 του δευτέρου), τα όποια δέν απέχουν χρονικά παρὰ δύο- τρία έτη· το πρώτο χρονολογείται μάλλον πρό του 426/5, το δεύτερο το 425/4 ή άμέσως μετά· βλ. A. P. Matthaiou, *Studies in Attic Inscriptions and the History of the Fifth Century B.C.* (unp. thesis La Trobe University) 2009, 105-107 (IG I³ 68) και 84-86 (IG I³ 34), καθώς και του ίδιου, *The Athenian Empire on Stone Revisited. David Lewis Lecture in Ancient History. Oxford 2009*, Έλληνική Έπιγραφική Έταιρεία, Αθήνα 2010, 24-28 (IG I³ 34).

25. Την γνώμη αυτή έχω υποστηρίξει εδώ και αρκετά χρόνια, βλ. Matthaiou, *Studies in Attic Inscriptions...*, 187, και του ίδιου, *The Athenian Empire on Stone Revisited*, 10. Στηρίζεται κυριώτατα, αλλά όχι μόνον, στο ότι το κείμενο των στίχων 10-18 του άντιγράφου της Σύμης (IG I³ 1453G) λείπει από το νέο (κατώτερο) θραύσμα της Αφύτιος, βλ. M. Χατζόπουλο, Νέο άποτμήμα από την Αφύτι του άττικού ψηφίσματος περί νομίσματος, σταθμών και μέτρων, *HOPOΣ* 14-16 (2000-2003) 31-43. Η προταθείσα εξήγησις ότι είναι τροπολογία χαραγμένη σε άλλο σημείο της στήλης είναι δυσχερής, και διότι είναι όλως άβέβαιον εάν πρόκειται περί τροπολογίας και διότι λόγω του πάχους της στήλης (0,126-7 μ.) δέν μπορεί να είχε χαραχθί στην δεξιά πλευρά της· ή πιθανότης να είχε γραφή μετά το κενόν στο κατώτερο τμήμα της στήλης είναι μάλλον άδύνατη.